

проект КП-06-Н50/2

Двукоренните думи с нн- 'един' в семантичен и диахронен план

Лора Тасева (ИБЦТ - БАН)

*XXV Интердисциплинарен колегиум по старобългарска литература
и култура, 11-12 ноември 2021*

Мненията в науката

- ▶ Местоименното прилагателно **ниъ** възхожда към прасл. *in- ‘един’.
- ▶ От него се развиват значенията ‘друг’ и ‘някой’ (Фасмер; БЕР; ESJS).
- ▶ Различен произход основите **къднн-** и **нн-** (Meillet; Otrębski; Schuster-Šewc).
- ▶ Производните от **нн-** формират две ясно разграничени групи: ‘един’ ↔ ‘друг’ (ESJS).
- ▶ **ннѡѡдѡдѡ** и **ннѡдѡушьнѡ** – характерни за езика на Кирил и Методий (Соболевский).
- ▶ Композитумите с **нн-** ‘един’ имат архаичен отенък (Цейтлин).
- ▶ Превеждат най-често **μovo-** (Цейтлин).

Докладът

Обект

Двукоренни думи с първи компонент **нн-** в значение 'един'

Изворова база

Преводни текстове, възникнали от IX до XV в.

Методика

Лексемите ще бъдат разгледани в диахронен и семантичен план, в съпоставка с техните гръцки корелати

Цели

Да се очертаят в пълнота транслационните парадигми.

Да се диференцират семантичните нюанси на основата **нн-**.

Да се проследи виталността на този словообразователен елемент в развоя на българския език.

Източници

- ▶ общи палеославистични речници – *SJS, Miklosich, Срезневский, Старобългарски речник, СДрЯ XI-XIV вв.*
- ▶ около 40 двуезични словоуказатели към конкретни преводни текстове

Композитуми с нн- 'един' в обследваните извори

- ▶ **ННОВОЛЪНЪ**
- ▶ ННОГЛАСНІЕ / ННОСЪГЛАСНІЕ, ННОГЛАСЬНО
- ▶ ННОДОУШНІЕ, ННОДОУШЬНО, ННОДОУШЬНЪ, ННОДОУШЬННКЪ
- ▶ ННОМЪІСЛЪНЪ, ННОМЪІШЛІЕННІЕ, **ННОМЪІСЛЪННКЪ**
- ▶ ННОНРАВЪНЪ
- ▶ **ННОПЛЕМЪНЪНЪ, ННОПЛЕМЪНЪСТВО**
ННОПЛЕМЪНЪННКЪ
- ▶ ННОПЛОШЬ
- ▶ ННОПОЯСЪЦЬ
- ▶ ННОРОГЪ, ННОРОГОВЪ, ННОРОЖЬ, ННОРОЖЬЦЬ
- ▶ ННОРОДЪНЪ
- ▶ ННОСЕЛЪННКЪ
- ▶ ННОСРЪДЪНЪ
- ▶ ННОСТАНЪ, ННОСТАНЬНО, ННОСТАНЬНЪ
- ▶ **ННОСЖЦЪНЪ**
- ▶ ННОТАЖЬ, ННОТАЖЬНЪ
- ▶ ННОХОДЪ, ННОХОДЪНЪ, ННОХОДЬЦЬ
- ▶ ННОЯДЬЦЬ
- ▶ ННОУАДЪ, ННОУАДЪНЪ, **ННОУАДЪННЦА**

Общо 37 двукоренни думи, от които 7 лексеми и една конкретна употреба отпадат.

Гръцки корелати

► **Анализиран материал**

Отпадат:

- 8 лексеми без гръцки съответствия (нногласъно, ннороговъ, ннорожьць, ннородьнъ, ннотажь, нноходъ, нноходьнъ, нноуадьнъ)
- 2 лексеми от превод от латински (ннодоушьннкъ, нносрьдънъ)
- една от оригинален текст (нноходьць)

➤ **Остават:**

19 славянски лексеми от 12 словообразователни гнезда

- Техните гръцки съответствия се групират около няколко морфеми: моно-, ѱло-, сув-, θυμ-

Гръцки корелати μόνο- (от μόνος ‘един, единствен, сам’)

- ▶ **μονόζωνος** ‘леко въоръжен войник, букв. само с един пояс’ – **ннопогасъць**
- ▶ **μονόκερως** ‘еднорог’ – **ннорогъ**
- ▶ **μονογενής** ‘единороден, единствен, букв. единствен потомък’ – **нноуадъ**
- ▶ **ἔμμονος** ‘постоянен’ – **нностанънъ**
- ▶ **ἐπίμονος** ‘продължителен, настойчив’ – **нностанънъ**
- ▶ **μόνотροπος** ‘живеещ самотно’, ‘сам, самотен’, ‘единороден, еднообразен’ – **нномыслънъ** (хапакс – само в Ps. 67:7 по няколко псалтира и Пандектите на Антиох; var. **ἑδнномыслънъ** ‘единороден, еднообразен’, съвр. Библия *самотен*)
- ▶ Корелатите с **нн-** за гр. **μνο-** покриват както буквалното значение ‘един’, така и преносните ‘еднообразен, постоянен’

Гръцки корелати

ὁμο- (от ὁμός ‘един и същ, еднакъв, общ, всеобщ’)

- ▶ ὁμοθυμαδόν ‘единодушно’ - ннодоушьно
- ▶ ὁμόνοια ‘единомислие, единодушие’ - ннодоушниѣ; нномышлиѣнниѣ
- ▶ ὁμοτρόπος ‘с еднакъв начин на живот, сходен, еднакъв’ - нноправънъ

Обединяваща сема в славянските думи - *еднаквост*.

συν- (съвместност, събирателност)

- σύμφωνος ἀπόφασις - нногласнѣ (вар. нносъгласнѣ)
- σύμψυχος - ннодоушьнъ
- σύνοικος - нносельннкъ
- συνέστιος - нногадьць

Обединяваща сема в славянските думи - *съвместност, съпричастност*.

Гръцки корелати

Θυμ- (от θυμός ‘силно желание, воля, страст’)

προθυμία - ннодоушниѐ

μακροθυμία - ннодоушниѐ

προθυμός - ннодоушььно

εὐπρόθυμος - ннодоушььнъ

ἄπειρος προθυμία - ннодоушььно прилежанниѐ

Обединяваща сема - *силно единно желание, целеустременост.*

καθόλου, ἅπαντες

καθόλου ‘всячески’ (от ὅλος ‘цял, пълен’) – нноплошь

ἅπαντες / ἅπας ‘цял, всячески’ (от -πασ- ‘всеки’) - нноплошь

Обединяваща сема - *всячески, заедно.*

οἶονεῖ ‘като че ли’ - нноплошь (вер. объркване с οἶος, -α, -ον ‘сам, самотен’)

ἀπνευστί ‘без дъх, на един дъх’ - ннодоушььно

Обобщение: семантика

Морфемата *ни-* ‘един’ предава значения от две основни полета:

- малко лексеми с конкретна сингулативна семантика за гръцки композита с *μονο-*;
- многобройни думи със значения на събирателност, съвместност, цялостност, съвкупност, единство, мотивирани от различни гръцки морфеми: композита с *ὄμο-*, *ὄλο-*, (*ᾶ*)*πασ-*, симплекси със *συν-*, *-θυμ-*, *-μονος*.

Две изолирани употреби: *νιηπολησ* за *οἶονεῖ* ‘като че ли’ (вероятно поради грешка) и *νιηδοῦσῆνο* за *ἀπνευστί* ‘без дъх’.

Жанр и произход на текстовете

➤ **Различни жанрове:** библейски книги с богослужевна и небогослужевна употреба (вкл. тълкувания върху тях), агиография, химнография, хомилетика, църковноправни и исторически съчинения, сборници

➤ **Обвързаност на определени корелати с определени текстове:**

- ннодоушьнъ (σύμψυχος) - само в *Апостола*, а в *Минея* е епитет за Петър и Павел

Драготин миней f. 81a3-5: ѿвнста сѧ въселенѣн бѣсловесникѧ [нс]тннѣ петръ и павелъ ннодѣшна на неюже соудалъ неѣ хѣ цѣковъ своѣ (Христова-Шомова 2018: 292)

- ннодоушнѣ, ннодоушьно (за производни от корен θυμ-) - предимно в *Паренезис на Ефрем Сирин* (Aitzetmüller 1990: 194; Bojkovsky 1984: 68, 130, 154; 1986: 144, 256, 268; 1987: 92)

➤ **Висока честота на производни с нн- в *Беседите на Григорий Велики***

- Композита:

ннодоушьно, ннодоушьнъ, ннодоушьникъ, нносръдънъ, нноуадъ, нностанъно; ннородънъ

- Еднокоренни:

ннокость (многократно Ves и веднѣж Kijv), ннокостьникъ (само Ves), ннокостьнъ (само Ves), ннокостьство (само Ves)

Хронология

- ▶ Текстове, възникнали през ранната епоха
- ▶ Само три изключения: **ннорогъ**, **ннорѡдъ**, **ннорѡшьно**

ннорогъ

а) *Варлаам и Йоасаф* (руски превод от XI-XII в. или български от XI-XIII в.) - 3 п.

Притча о **инорозъ**: Подобнъ суть мужю, бегающу от лица бѣсущемуса **инорогу**, яко не терпящю гласа вопля его и рютиа его страшнаго, но крѣпко отбѣгъ, да не будеть ему ядь. (Лебедева 1985: 160)

Оставивъ убо рассмотрѣти одержащи его напастей, яко внѣуду бо **инорогъ**, злѣ бѣсуюся, искаше его на ядь, долѣ же злый змий зѣяя, да пожреть его,... (Лебедева 1985: 161)

б) *Книга Йов* (превод XIV-XV в.) – Владиславов препис от 1456 г.

Job 39:9 **взсхѡщет'** же ли ти **ннорѡгъ** ра́ботати нли вснѣти при наслѣ твои^x (Христова-Шомова 2006: 285) – глоса **носорогъ**

Хронология - изключения

ннорогъ

- ▶ б) Физиолог (по Стойкова 1994 и Стойкова интернет)

редува се с ѣдннорогъ

- Втори превод (вероятно през XIV в.)

слово ^ѣ за ннорога. ннорогъ звѣрь ^ѣ МСПЦ, Грујић 100; Ннорогъ ^ѣ велїа вещь. Николяц 52; прѣтѣ за ннорѣга. ѣдннорогъ ^ѣ есть Клуз-Напока 25; прѣтѣ в ѣннорозе. ннорогъ ^ѣ НМ Прага IX.Н.16

- Трети превод (вероятно през XIV в.)

слово [...]рогоу како жнвѣть. Ннорогъ ^ѣ звѣрь ХАЗУ III.а.20; слѣ в ѣдннорозѣ како прѣбнваеть. Ннорогъ ^ѣ звѣрь НБС 38; слово за ѣдннорога. Ннорогъ ^ѣ звѣрь ЦИАИ 1161

- Пс.-Василиева редакция (вероятно през XIV в.)

о ннорѣзѣ слѣ. Пѣснопѣвѣць глѣть. н възнесетъ се ѣко ннорога рогъ мон. ... другоѣе слово о ннорѣзѣ. ... да не заварѣтъ н ннорѣгъ, нли постнгнесть...

ѣдннорогъ н блгоуговѣванъ гѣ нарчет се. рогъ цѣкнн тлькоует се гѣ нашъ тѣ хс.

- ▶ Причина за виталността на ннорогъ – библийска реалия: Num 23:22 и 24:8, Deut 33:17; Ps 21: 21-22, 28:6, 77:69, 91:11; Job 39:9

Хронология - исключения

ННОУАДЪ

- Варлаам и Йоасаф

Господи вседръжителю, единъ сильный и щедрый, надежа, ненадѣющимсяъ помощь, помяни мя, неключимаго раба своего, в час сий, и милостивымъ окомъ възри, и избави от ороужья бѣсовьского душу мою и от рукъ песиа **иночадоую** мою, и не остави мене впасти в руку врагъ моихъ,... (Лебедева 1985: 232)

ННОУАДЪ: Евангелие, Псалтир, Апостол, Минея, хомилии, пандекти, хроника, Кормчая, тълкования на Литургията, Богословие.

ННОДОУШЬНО

- Варлаам и Йоасаф (Лебедева 1985: 232) за ѱπνευοτῆ 'без дѣх' → 'на един дѣх, с един дѣх'

- ▶ Абие же княжим повелениемъ всѣмъ сущимъ окрестъ себе растещися, **инодушно** другъ на другъ течениемъ которающемся, дабы состигнутися. (Лебедева 1985: 198)

Текстова традиция

Изместване на нн- от ѳднн-

- **ннoуѡдъ** >> ѳдннoуѡдъ / ѳдннoрoдъ

Мариинско евангелие – вар. ѳдннoуѡдъ (Ягич 1883)

Учително евангелие на Константин Преславски – ннoуѡдъ – само в най-стария източник Син. (2 п.) и в следващия по архаичност Гилф. (1 п.) – ѳдннoуѡдъ Син., Виен., Хил. (по 3 п.), Гилф. (1 п.), ѳдннoрoдъ Хил. (2 п.)

Тълкования на Литургията (Църковно сказание) – ннoуѡдъ само в по-архаичните източници – X (1 п.) и препис Син. 608и от ДР (1 п.) (Афанасиева 2015)

Богословие – колебание между ѳдннoуѡдъ и ннoуѡдъ, а изборът на синоним следва съответния новозаветен цитат. (Илиева 2013)

- **ннoдoуш-** >> замяна в *Паренезис на Ефрем Сирин*

P (старобългарски превод) - общо 8 употреби на производните с нн-

L (нов превод или редакция от XIV в.) - пази само 2 употреби (ннoдoушнѣ, ннoдoушьно), 5 п. композита с ѳднн-, 1 п. - крѣпъкодoушнѣ

Обобщение: разпространение и хронология на двукоренните с нн- ‘един

- ▶ Разнообразни жанрове
- ▶ Всички ранни преводи: Кирило-Методиеви, преславски и западнославянски
- ▶ Обвързаност на дадени лексеми с определени текстове
- ▶ Ограничена употреба и архаичен нюанс
- ▶ В развоя на старобългарския книжовен език тези композита биват изтласкани от по-живи двукоренни модели (най-вече с ъднн-), а морфемата нн- ‘един’ губи напълно своята деривационна способност.
- ▶ Три реликтови употреби в преводи след старобългарската епоха - ннодоушьно, нноуадъ, ннорогъ - само последната се появява повече от веднъж и в повече от един текст, а нейното дълголетие се дължи на връзката ѝ с библейска реалия.

Благодаря за вниманието!